

Тетяна ЧЕРНИШ

ДО ЕТИМОЛОГІЧНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ ДІАЛЕКТНОГО ЗВІР ТА ДЕЯКИХ СПОРІДНЕНИХ ЛЕКСЕМ

Укр. діал. *звір* належить до традиційної народної географічної термінології. Зафіксоване в академічному „Словнику української мови”, це слово виступає у значенні „яр”; там же подано і варіант цієї лексеми, *ізвір* [СУМ 3, 484]. Крім того, цей діалектизм фіксує низка інших джерел, у тому числі і словники регіональної лексики, пор. стукр. *изворъ* „джерело” [ССУМ 1, 426], укр. *(i)звір* „яр, улоговина, балка” [Г 2, 132], укр. діал. *звір* „провалля, водоспад між горами, великий непрохідний ліс з яругами і вертепами” [Он. 1, 300], діал. поліс. *єзвір* „глибокий яр” [Марусенко 226], діал. гуцул. *jézvir* „тс.” [Hrabec 39], діал. буков. *ізвірь* „нетрі” [Колесник 61], діал. *ізвор* „виток водоймища” [Москаленко 1958], укр. *Извор* (назва ряду річок та ручаїв у басейні Дністра на Західній Україні) [Vasmer 2, 124-125], *Ізвір* (назви ручаїв) [СГУ 220]. Це слово може також виступати у значеннях „притока; гірська річка в ущелині; скупчення кількох сильних джерел на поверхні землі” [ЕСУМ 2, 251; Фасмер 1, 318]; діал. закарпат. *ізвурь* (16-17 ст.) позначає джерело, ручай, а сучасне *звор* – рівчак, потік [ЭССЯ 9, 100]. Згадаємо також, що укр. *звор* (варіант *звір*) фіксується як реєстроване слово у Словнику народних географічних термінів Е. Мурзаєва, де йому приписуються значення, пов’язані в основному з гірською місцевістю: „яр, гірська долина, гірський ручай, гірське джерело” [Мурзаев 222-223]. У цій самій праці згадується, що, згідно з повідомленням Є.М.Поспелова, термін *звор* поширений у топоніміці Східних Карпат, де він виступає у численних назвах ручаїв, таких як *Звор*, *Зворець*, *Зверь*, *Зворова Ростока* та географічні назви у формі словосполучень, у яких субстантив *Звор* поєднується з ад’єктивами; до даного переліку згаданий автор додає також топонім *Зворник* „назва міста в Югославії” [Мурзаев тж]. До цього списку варто додати і зареєстроване Є.О.Черепановою ономастичне словосполучення *Звірова гребля* (перехід через болото) [Черепанова 1984, 116] назви потоків *Ізвірський*, *Ізворський* [СГУ 220], а також буков. *Изваре* [тж].

Усі ці слова співвідносяться з псл. **jъzvorъ*, яке у свою чергу є похідним від префіксального дієслова псл. **jъzvъrĕti*, деривата **vĕrĕti* „бурхати, кипіти, вирувати, бити джерелом” [ЭССЯ тж, 101; ЕСУМ 1, 251]. Псл. **jъzvorъ*, поряд із однокореневими псл. **verъdlo* та псл. **vĭrъ* і похідними з основою псл. **vĕrĕl-*, посідає важливе місце серед вторинних назв водних об’єктів у межах гнізда псл. **vĕrĕti*. Що ж стосується псл. **jъzvorъ*, характерною ознакою якого є *o*-вокалізація кореня, то ми

кваліфікуємо цю пралексему як таку, що демонструє рідкісний морфологічний варіант цього кореня поряд із його серійними фонетичними варіантами псл. **ъvr-ŷar-ŷir-* [про останні див. Варбот 1984, 25-26].

Псл. **ъzvorъ* має континуанти по всій слов'янській території; їх репрезентують цсслов. *изворъ*, болг. *извор* „джерело, ключ; виток річки”, діал. *изур* „тс.”, схв. *izvor* (із XIV ст.), слн. *izvòr* „джерело”, слц. діал. *izvor* „тс.”, друс. , рос. діал. *изворъ* „цебер”, *Изворъ* „назва річки у колишній Петербурзькій губернії” [ЕССЯ 9, 100]. Як неважко зауважити, наведені лексеми в основному позначають джерела, ручаї, витоти річок, різні заглиблення та яри. Але при цьому слід згадати, що Е.А.Григорян, вивчаючи болгарські та македонські традиційні географічні терміни, спеціально звертає увагу на те, що серед численних гідронімних найменувань-континуантів псл. **ъzvorъ* трапляються і такі, які суттєво відрізняються від них своїм змістом, оскільки, як це демонструє болг. *извор*, позначають верхню частину яру, улоговини або пагорб, пригорок [Григорян 45].

У розвідці Б.Видоєського, присвяченій македонській традиційній географічній термінології, згромаджено багатий фактичний матеріал, серед якого представлено не лише регулярні апелативні продовження псл. **ъzvorъ* у македонському мовно-діалектному ареалі, але й широко подано наявні там ономастичні одиниці. Так, ідучи за названими лексичними атестаціями, ми подаємо мак. *извор* „джерело, ключ”, *извур* (із редуцією ненаголошеного *o* до *y*) „тс.”, мн. *извори*, *изур* „тс.” та суфіксальні похідні першої лексеми *изворец* „джерело” (демінутиви *изворче*, *изворчуле*), до числа яких учений додає і різновид *Изварок* (мн. *изварочи*) „джерело”, а також численні топонами, серед яких найменування слів *Извор*, *Извур*, *Извори*, *Изворо*, *Изворот*, *Изворок*, *Изворици*, *Извориште*, *Изворчиште*, *Изворје*, *Изворјето*, *Изворја*, *Изворјата*, *Изворка*, *Изворките*, *Изворник*, *Изворче*, *Изворчиња* та назви таких гідрооб'єктів, як *Изворница* „фонтан”, *Изворчица* „річка”, *Извориница* „невелика річечка”. Запозиченнями із македонської мови вважаються найменування кількох населених пунктів на території Албанії (*Извор*, *Извори*) та Греції (Ісворос, Ісворов) [Видоєски 283].

Із погляду як структури, так і семантики, формацією, паралельною до псл. **ъzvorъ*, є псл. **ъzvŷirъ* [ЕССЯ 9, 96], дериват того самого псл. **ъzvŷirĕti* з вокалізмом кореня у стадії подовження. Останній із названих префіксальних девербативів послідовно засвідчують лише південнослов'янські мови, пор. болг. заст. *извиръ* „джерело, ключ”, діал. *извир*, *извирок*, *извирушка* „джерело”, мак. *извир* „тс.”, схв. *izvir* „тс.”, слн. *izvir* „джерело, ключ”; до цього переліку субстантивів О.М.Трубачов додає також рос. заст. *Извер* „назва витoku річки Зирянки в колишній Пермській губернії”, а серед похідних утворень згадує зафіксований І.Носовичем ад'єктив блр. *звирный* „такий, що невідомо звідки взявся, ніби з водовороту” [ЕССЯ тж].

Повертаючись до українських діалектних лексем, уважаємо за варте

уваги спеціально підкреслити наявність серед них двох різновидів назв-безпосередніх континуантів обох праформ (псл. **jъzvorъ* та **jъzvīrъ*), які продовжують префіксальну морфему в її первісному та згорнутому вигляді (без ініціального голосного елемента **jъz- > z-*); одиниці, що належать до останнього різновиду, представлені лише українськими та одиничною польською атестаціями. М.Онишкевич у своєму словнику фіксує, крім уже згаданого *звір* „провалля; водоспад між горами; великий непрохідний ліс із яругами й вертепами” [Он. 1, 300], також і *зворець* „потік” [тж]. Додамо сюди й укр. діал. закарп. *звур* „канава, потік” [ЕССЯ 9, 101]; укр. діал. *зворина* „притока”, записане Й. Дзєндзелівським, подає Етимологічний словник української мови як підресстрове похідне укр. діал. *звір* „яр, западина, видолинок” [ЕСУМ 2, 251]. Не виключено, що єдиний польський приклад, представлений лексею *zwór* „сухе річище потоку поміж горами в Карпатах; гірська ущелина” [SW 8, 663], з огляду на свій зміст є запозиченням з української мови.

Уважаємо за доцільне згадати в цьому контексті також і кілька префіксальних формацій із коренями з вокалізацією у ступені подовження *a*. Цей тип, наскільки можна судити, не є засвідченим в українському і, ширше, східнослов'янському (а також і південнослов'янському) ареалах. Його репрезентують, зокрема, чеський діалектизм *úvar* „назва болота” [Kott 4, 493] та пол. діал. *zwara, zwarka* „сильний вир на річці у тому місці, де у воді знаходиться камінь або деревина (тут вода не лише крутиться, але й бурхає та вирує, ніби окріп)” [SW 8, 635]; ці апелютиви, поряд із іншими однокореневими та тематично спорідненими найменуваннями з різними проявами вокалізації кореневих голосних (**virъ*, **verъdlo*, **jъzvorъ* тощо) демонструють характерний для праслов'янських вербативів із варіантними кореневими морфемами **vyr-/vir-/vor-/var-* напрямок словотвірної-семантичного розвитку, пов'язаного з гідронімією і, ширше, географічною номенклатурою.

Таким чином, розглянуті в нашій розвідці українські лексеми належать до українського „відгалуження” загальнослов'янського історико-етимологічного гнізда із коренями псл. **vyr-/vir-/var-* з первісним значенням „кипіти, бурхати, вирувати, клетотіти”. Рефлексія частини цього гнізда, яка пов'язана з коренем псл. **vyr-* на українському і загалом східнослов'янському ареалі, представлена достатньо обмеженою кількістю континуантів. Крім того, ця рефлексія є обмеженою і в значеннєвому відношенні, оскільки семантика цих продовжень не виявляє тут, у Східній Славії, рис, пов'язаних із кипінням як процесом, у якому нерозривно поєднується інтенсивний рух рідини та її висока температура. Натомість українські континуанти псл. **var-* виявляються спеціалізованими для вираження цього термічного (і, крім того, культурно маркованого) змісту, поза цим, їм є властивим широкий діапазон значень, пов'язаних із переносним переосмисленням вихідної дієслівної семантики кип'ятіння. Що ж стосується українських субстантивних продовжень псл. **vyr-*, то для них найхарактернішим є саме застосування для позначення фізіогенних гідрооб'єктів.

Такі відмінності у структурі рефлексії зазначених гніздових компонентів на українському ґрунті, ступінь смислової та формальної розгалуженості їхніх похідних виявляють пряму співвіднесеність із семантичним потенціалом відповідних твірних дієслів, тобто укр. *врити*, з одного боку, та укр. *варити*, з іншого. Цю типологічну закономірність засвідчують і особливості семантичної розбудови гнізд із значеннево спорідненими коренями термічної семантики (як в укр. *пекти* та *кипяти*).

1. Варбот – Варбот ЖЖ. Праславянская морфология, словообразование и этимология. – М., 1984.
2. Видоески – Видоески Б. Називи за „извори” во македонскиот дијалектен јазик и нивната застапеност во топонимјата (Прилог кон македонската географска терминологија) // *Onomastyka i dialektologia: Prace dedykowane Pani Profesor Ewie Rzetelskiej-Feleszko*. Pod red. H. Popowskiej-Taborskiej i J. Dumy. – Warszawa: SOW, 1997. – S. 281-292.
3. Г – Грінченко Б.Д. Словарь української мови, т. 1-4. – К., 1907-1909 (перевид. фотоспособом 1958).
4. Григорян – Григорян Э.А. Словарь местных географических терминов. – Ереван, 1975.
5. ЕСУМ – Етимологічний словник української мови. За заг. ред. О.С. Мельничука. Т. 2. – К., 1985.
6. Колесник І.С. Матеріали до словника діалектизмів українських говорів Буковини. – 1959 (рукопис).
7. Марусенко – Марусенко Т.А. Материалы к словарю украинских географических апеллятивов // *Полесье* (Лингвистика. Археология. Топонимика) – М., 1968. – С. 206-255.
8. Москаленко – Москаленко А.А. Словник діалектизмів українських говірок Одеської області. – Одеса, 1958.
9. Мурзаев – Мурзаев Э. М. Словарь народных географических терминов. – М., 1984.
10. Он. – Онишкевич М.Й. Словник бойківських говірок. – К., 1984. – Т.1-2.
11. СГУ – Словник гідронімів України. – К., 1979.
12. ССУМ – Словник староукраїнської мови XIV-XV ст. – К., 1977. – Т. 1-2.
13. СУМ – Словник української мови: в 11-ти тт. – К., 1970-1980.
14. Фасмер – Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. – М., 1964- 1973. Т. 1-4.
15. Черепанова – Черепанова Е.А. Микротопонимия Черниговско-Сумского Полесья. – Сумы, 1984.
16. ЭССЯ – Этимологический словарь славянских языков: Праславянский лексический фонд. Под ред. О.Н. Трубачева. Вып. 1- 26. – М., 1987-2001.
17. Hrabec – Hrabec St. *Nazwy geograficzne Huculszczyzny*. – Kraków: PAU, 1950.
18. Kott – Kott St. F. *Česko-německý slovník*. – Praha, 1878-1893. – D. 1-7.
19. SW – *Słownik języka polskiego*. Ułoż. pod red. J.Karłowicza et al. – Warszawa, 1900-1927 (wyd. fotoofs. – Warszawa, 1952). – Т. 1-8.
20. Vasmer – *Wörterbuch der russisches Gewässernamen*. Begr. von M.Vasmer. – Berlin-Wiesbaden, 1961-1969. – Bd. 1-5.